

МИЛЛИЙ ХАЛҚ ЎЙИНЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ-ИЖТИМОЙ ВА МАИШИЙ-ХЎЖАЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Қаршиев Ислон Махмараҳим ўғли,
Термиз давлат университети Жаҳон
тарихи кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Энг қадимги даврлардан бошлаб инсон ҳаётида термачилик, овчилик, чорвачилик, дехқончиликка оид меҳнат тажрибалари билан бирга ўйинлар шакллана бошлаган. Мақолада миллий халқ ўйинларининг тарихий-ижтимоий ва маиший-хўжалик хусусиятлари ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: миллий халқ ўйинлари, «дўл», «тиқмоқ», «ошиқ», «ганош», «боболтака», «чиркаш», «оқ теракми-қўқ терак», «қувлашмачоқ», маиший-хўжалик хусусиятлар.

Аннотация: С древнейших времен игры стали формироваться в жизни человека вместе с трудовыми занятиями, связанными с оленеводством, охотой, животноводством, земледелием. В статье говорится об исторических, социальных и экономических особенностях национальных народных игр.

Ключевые слова: народные игры, «град», «тикмок», «ашик», «ганош», «боболтака», «чиркаш», «тополь белый-голубой», «кувлашмачак», особенности быта.

Abstract: From the earliest times, games began to be formed in human life together with labor experiences related to herding, hunting, animal husbandry, farming. The article talks about the historical, social and economic characteristics of national folk games.

Key words: national folk games, «hail», «tikmoq», «ashik», «ganosh», «boboltaka», «chirkash», «white poplar-blue poplar», «kuvlashmachak», household features.

Анъанавий халқ ўйинлари омманинг ижодий меҳнати натижасида вужудга келиб, минг йиллар давомида турли хил кўринишларда оммалашиб, этноснинг ижтимоий ҳаёти, миллий хусусиятлари, қолаверса маиший ҳаёт тарзи билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Чунончи, анъанавий халқ ўйинлари аҳолининг ижтимоий турмушида, хусусан оммавий сайл ва мусобақаларда, тўй ва бошқа маросимларда ўтказилган бўлиб, ўйинлар ўтмиш ёзма ёдгорликларида ва халқ ўйинларига бағишланган баъзи манба ва адабиётларда ўз аксини топган. Манбаларда энг қадимий ўйинлар сифатида овчилик ва дехқончилик ўйинлари тилга олинади [9.Б.6-12]. Шунинг учун ҳам анъанавий ўйинларнинг келиб чиқиши, тарихи, келажак авлод тарбиясидаги аҳамиятини тадқиқ этиш бугунги этнология фани учун долзарб масала ҳисобланади. Қолаверса, анъанавий халқ ўйинларини тўплаш ҳамда илмий таҳлил қилиш ўзбекларнинг келажак авлодни баркамол қилиб тарбиялашга қаратилган қадимий ва илғор анъаналарини тиклашда ҳил қилувчи аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан унутилган халқ ўйинларини тўплаш ва қайта тиклаш ҳамда ҳаётга татбиқ этиш баркамол авлодни вояга етказишда муҳим аҳамиятга эга. Анъанавий халқ ўйинларининг ёш авлодни жисмоний тарбиялаш ва камол топтиришда ўрни беқиёслигини ҳисобга олиб Алпомиш ўйинлари Республика фестивали Термизда, ҳамда Жиззахда республика хотин-қизлари учун «Тўмарис» фестивали, спортнинг миллий турлари ва халқ ўйинлари бўйича ҳар йили туман мусобақалари, икки йилда бир марта Республика фестивали ўтказиш белгиланган [14].

Тарихий келиб чиқишига кўра, ўзбек халқининг анъанавий ўйинлари Марказий Осиёда қадимдан истиқомат қилиб келатган туркий халқларнинг турмуш тарзи, хўжалик ҳаёти, қолаверса бадиий тафаккури ҳамда эстетик қарашлари билан бевосита боғлиқдир. Хусусан, қадимдан дехқончилик, чорвачилик ҳамда овчилик билан шуғулланиб келган халқлар томонидан яратилган кўпгина маросим ва удумларнинг айримлари вақтлар ўтиши давомида анъанавий ўйинларнинг шаклланиши учун эстетик асос вазифасини ўтай бошлаган. Масалан, овнинг барорли бўлиши, кўпроқ ўлжаларни қўлга киритиш мақсадида ўтказилган овдан олдинги удумлар, тотем – аждодлардан кўмак сўрашнинг ўзига хос машқ амалларини ўз ичига олган маросим рақслар асосида даврлар ўтиши билан овчиликка хос бўлган анъанавий ўйинлар

юзага келган. Ўз навбатида деҳқончиликнинг вужудга келиши ва ривожланиши икки анъана, яъни баҳорда меҳнат мавсумига кириш ва кузги ҳосилни йиғиштириш билан боғлиқ маросим ва байрамларни юзага келтирган. Айниқса, ёз бўйи меҳнат қилиб, баракали ҳосил етиштирган деҳқонлар хурсанд бўлганидан ўзига хос хирмон тўйини ўтказиб, унда меҳнат жараёнларини ўйинлар орқали акс эттирган. Бу «Меҳнат ўйинлари» яхши кайфиятда, байрам ҳолатида ўтган [8.Б.71].

Умуман олганда, энг қадимги даврлардан бошлаб инсон ҳаётида термачилик, овчилик, чорвачилик, деҳқончиликка оид меҳнат тажрибалари билан бирга ўйинлар шакллана бошлаган. Онгли меҳнат ва тажриба асосида турли ўйинлар пайдо бўлган бўлиб, махсус илмий адабиётларда кўпгина илмий тадқиқотларда халқ ўйинларини тўрт асосий гуруҳга – жанговар, ишқий, тақлидий ва ижтимоий ўйинларга ажаратилади [2.Б.33]. Бошқа тадқиқотларда эса халқ ўйинларини иккита асосий гуруҳ – драматик, чаққонлик ва мувафаққият асосида вужудга келган ўйинларга бўлинади. Шунингдек, ўйинлар вертикал, яъни тик ва горизонтал, яъни тўғри чизиқ йўналиши бўйича кичик гуруҳларга ажратилади[3].

Ўзбек халқи ўйинлари ва уларнинг таснифи борасида мулоҳаза юритадиган бўлсак, ҳанузгача илмий адабиётларда умум қабул қилинган тасниф мавжуд эмас. Шу боис, биз тадқиқотда Шимолий Сурхон воҳаси аҳолиси анъанавий ўйинларини учта гуруҳга бўлиб таҳлил қилдик:

- 1) бирор предмет асосида ўйналадиган ўйинлар: «дўл», «чиллик», «арғимчоқ», «тиқмоқ», «ошиқ», «ганош», «кўрпа ёпти», «кўчмоқ», «оқ суяк», «ғирбайди» ва ҳоказо;
- 2) предметсиз ўйналадиган ўйинлар: «боболтақа», «чиркаш», «бекинмачоқ», «оқ теракми-кўк терак», «қувлашмачоқ», «зим-зиё» ва ҳоказо;
- 3) ўртада бирор шарт қўйиб ўйналадиган ўйинлар: бу ўйинларга кураш, кўпқари каби ўйинлар киради.

Бу анъанавий халқ ўйинлари шуниси билан характерлики, айрим ўйинлар мавсумий ўйинлар бўлиб, қиш фасли ўтиб, баҳор фасли келиши билан ўйналса, айримлари йил давомида ҳам ўйналган.

Тадқиқ этилаётган ҳудуд аҳолисининг анъанавий ўйинлари нафақат болалар, қолаверса, катталар ўйинларига ҳам бўлинган. Бу анъанавий халқ ўйинлари ёшларни жисмоний бақувват, сергак, кўрқмас бўлишига, уларнинг ақлини ўстиришга, тез фикрлашга ўргатишга, топқир, зукко бўлишига ўзига хос ўрни бор бўлиб, катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган.

Анъанавий халқ ўйинлари тарихий-генитек жиҳатдан қадимги туркий халқлар анъанавий ўйинлари билан ўзакдошдир. Чунончи, қадимий туркий ўйинларнинг бир қисми бугунги ўзбек анъанавий ўйинлари замирида анъана сифатида авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Хусусан, бу борада Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилган ўйинлар фикримиз далилидир.

Қадимги ўйинлар йиллар ўтиши билан янгича ном билан атала бошлаган. Чунончи, Маҳмуд Қошғарийнинг ёзишича, «Йалингу» деб номланган ўйинда жориялар дарахт шохларига арқон боғлаб, шу арқонга ўтириб учиб ўйнаганлар [4.Б.289]. Бу ҳозирги даврдаги анъанавий халқ ўйинларидан бири бўлган «арғимчоқ» ва «ҳалинчак» ўйинидир.

Анъанавий халқ ўйинларидан «Қора кўрдим» ўйинига мос ўйинларидан бири «Қорағунг» [5.Б.261]. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилган. Ўйинда она боши сайлаш, яшириш, ютқазган бола шерикларини қаерда эканлигини аниқлаши каби шартлар борлиги билан «бекинмачоқ» ўйинига ўхшайди. Ўйин фақат тунда ўйналиши ва шерикларини излаётган бола яширинган ўйинчини кўрганда «қора кўрдим» деб таъкидлаши билан бу ўйин бекинмачоқ ўйинидан фарқ қилади.

Шунингдек, Маҳмуд Қошғарий ўзининг мазкур асарида «ўт бандал» номли анъанавий халқ ўйинини ҳам изоҳлаган. Одатда чўқмоқли таёқ билан човгон ўйинида копток урилган. Болалар эса бундай чўқмоқли таёқларнинг учини ёндириб, кечаси бир бирларига ўқталиб ўйнаганлар. Ана шу ўйин «ўт бандал» деб аталган [6.Б.445]. Маҳмуд Қошғарий бошқа ўйинлар ҳақида ҳам тўхталиб, ёнғоқ билан ўйналадиган «ўн тўрт» [7.Б.452]. ўйинини изоҳлаб берган. «Ўн тўрт» ўйинида ерга қўрғончага ўхшатиб, тўрт чизиқ тортиб, унга ўнта эшик қилишган. Ана шу шаклга тош ёки

ёнғоқ ташлаб ўйнаганлар. Тўрт чизик ва ўнта эшик чизилганлигига кўра ўйин номи «ўн тўрт» деб аталган.

Воҳа аҳолисининг анъанавий ўйинларидан яна бири «тўпик» ўйини бўлиб, бу ўйинда «ушоқ мол» гўшtidан пиширилган таом истеъмол қилинган вақтда косасидан тўпик суяги бор гўшт чиққан одам бир илож қилиб, ана шу суякли гўштни шерикларидан бирортасининг қўлига тутқаза олса, у киши тўпикқа ютқазган бўлади. Тўпикни асосан ёғли гўштга ўраб беришган, айрим ҳолларда нон орасига солиб ҳам узатишган.

Тўпикни билмасдан олиб қўйган киши тўпик берган кишига «тўпикқа ютқазган» ҳисобланади. Ўйин шартига кўра ютилган киши тўпикни давра олдидаги одамлар олдида ютиб юбориши ёки ёнида ҳамиша сақлаб туриши лозим бўлган. Ўйинда ютган киши хоҳлаган вақтда, хоҳлаган жойида тўпикни сўраса ютилган киши ўйин шартига кўра топиб бериши керак бўлган. Шу боис, ютқазган киши тўпикни доимо ёнида кўтариб юрган. Айрим кишилар бу суякни тешиб, ёнларига ёки бўйинларига тақиб юрганлар. Ўйин шартига кўра тўпик исталган вақтда сўралганда кўрсатилса ютган ҳисобланади. Аксинча эса ютилган ҳисобланиб, ўртага қандай шарт қўйилган бўлса, бажаришга мажбур бўлган. Воҳа аҳолисининг кўпчилик қисми дехқончилик билан бирга чорвачилик билан ҳам шуғулланганлиги боис кўпинча бир мол сўйиб, зиёфат бериш шарт қилиб белгиланган. Албатта, сўралган тўпикни бера олса, тўпик берган киши ютқазган ҳисобланиб, ўзи ўша ўйинда иштирок этганларга ўйин шarti бўйича зиёфат қилиб берган.

Бугунги кунгача воҳанинг айрим ҳудуд аҳолисининг нафақат болалар, балки ёши катта кишилар орасида ҳам давом этиб келаётган сўз ўйинларидан бири бу «тарабар тили» [1.Б.33] ўйини бўлиб, ўйинда гуруҳларга бўлинишган. Бу ўйиннинг ўзига хос усуллари шундан иборатки, ҳар бир сўз таркибидаги бўғинларнинг жойи ўзгартирилади. Масалан, «ётган эдим» сўзидаги бўғинларнинг ўрни ўзгартирилса, «ганёт димэ» сўзи ҳосил бўлади. Бундай бўғинларнинг ўрни ўзгартирилганда сўзлар тез талаффуз қилинганда, бошқа гуруҳ аъзолари ҳеч нарсани тушуна олмаган.

Ҳозирги кунгача сақланиб келаётган анъанавий халқ ўйинларидан бири «ҳалинчак учиш» ўйини бўлиб, асосан баҳор фаслида йигитлар ва қизлар, қолаверса, келинчаклар мевали дарахтлар (асосан ёнғоқ, ўрик (зардоли) дарахтлар мустаҳкам бўлганлиги учун)га арқон боғлаб, ҳалинчакларда учганлар. Ҳалинчак учиш ўйинининг анъанавий тарзда ўтиб келиши, халқимизнинг қадимдан ўтроқ яшаб дехқончилик билан шуғулланиб келаётганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Боровков А.К. Аист и связанные с ним приметы и поверья у местного населения //Сб. научного кружка при востфаке САГУ. Вып. I. – Ташкент, 1928. – С. 33.
2. Всеволодский-Гернгросс В.Н. Игры народов СССР. – М. - Л.: Академия, 1933. – С. XXIII - XXIV.
3. Всеволодский-Гернгросс В.Н. Игры народов СССР.. – Б. XXIV.
4. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III жилд. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 289.
5. Маҳмуд Қошғарий. Кўрсатилган асар. –Б. 261.
6. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. –Тошкент: Фан, 1960. –Б. 445.
7. Маҳмуд Қошғарий. Кўрсатилган асар. –Б. 452.
8. Қорабоев У. Халқ ўйинларининг шаклланиши ҳақида // Этномаданият. –Тошкент, 2003. – Б. 71.
9. Қарабоев У. Ўзбекистон байрамлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 6-12.
10. Турсунов С.Н. Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1997. – 43 б.
11. Турсунов С.Н. Ўзбекистонда этник қадриятлар ва миллий-маданий мерос. – профессор - ўқитувчиларининг илмий назарий конференцияси материаллари. – Тошкент: Университет, 2000.
12. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Тошкент, 2001. –384 б.
13. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. – Тошкент, 2004. – 608 б.
14. Халқ сўзи. 1998 йил 13 ноябрь; 1999 йил 29 ноябрь.